

FIGYELŐ

A Könyv Világkongresszusa — 1982. Reményekre és bizakodásra jogosított minket az *1972-es nemzetközi könyvév*. Úgy véltük akkor: a népek találkozhatnak művelődési szándékaikban. Ünnepinek, felemelőnek tekintettük, hogy az UNESCO kezdeményezésére sok országban ismerhetik meg 1972-ben a *könyv chartáját*, a „könyvtörvényt”. Felemelő tudat volt ez, holott ennek az alapokmánynak a szövege nem is volt annyira emelkedett hangú, inkább tárgyilagos volt, nélkülözte a lelkendezést. Kötelességekre emlékeztetett kormányokat, intézményeket, a könyvellátásra hivatott szerveket és szervezeteket. Nem vészkiáltás volt az indítéka. Kétséget sem hagyott a könyv szerepe, sorsa, holnapja felől. Érdemes volt nekünk, magyaroknak is bekapcsolódnunk az UNESCO által kezdeményezett mozgolódásba, mert bennünk élt a jobbat és jobban igénye. Társadalmunk jelentős rétegeiben már az új életformából fakadó éhség munkált. Éhe a szónak. Az értelem keresése. Tudtuk: a világ sok táján pedig még egyáltalán a betű iránti igény volt csak a mozgató erő. Ezt a jelenséget ismerték fel az 1972-es nemzetközi könyvév szervezői, amikor a „Könyvéhség” című kötetüket tervezték. De azokban az országokban sem volt része még a könyv minden ember életének, ahol a könyvkiadás virágzott. Sőt, különböző vizsgálatok egybehangzó megállapítása szerint: a nem-olvasók százalékaránya egyre nőtt. A világ változása, minden új jelenség ellenére mégis joggal hihettük: a könyv az ismeretek mélyebb gyarapításának, az elemző elsajátításnak hatékony eszköze maradt. A mindennapi megismerés mellett a tudományos megismerés, valamint a művészi megismerés elősegítésére hivatott. Az irodalom, a tudomány s egyéb ismeretek rögzítésének fő eszköze volt, a jelenben is az, a holnapja se vitatható. Tíz évvel ezelőtt a könyv, a televízió térhódítása ellenére, nem veszített nagy népszerűségéből sőt, hatékonysága — a magyar társadalom viszonyai között különösen — növekedett. Míg 1960-ban (az összes kiadványok példányszámán belül) a kiadott könyvek példányszáma 34 millió felett volt Magyarországon, addig 1970-ben megközelítette az 50 milliót.

Az 1982-es évre, a *Könyv Világkongresszusára* készülődve arról adhatunk számot, hogy 1980-ban a Magyarországon kiadott könyvek példányszáma a 95 milliót közelítette meg. De a könyvkiadás mutatószám szerű eredményei nem homályosíthatják el a mi szemünket sem, mert az olvasás minőségének alakulásával mi sem vagyunk elégedettek. Nem dughatjuk homokba a fejünket, nem lehetnek közömbösek a mi számunkra sem az olvasási kultúra alakulását befolyásoló tényezők. Kaptuk a hírt: „*az olvasó társadalom felé*” lesz a jelszava annak a világkongresszusnak, amelyet az UNESCO hív össze 1982-re, az 1972-ben rendezett nemzetközi könyvév tizedik évfordulójára. A nemzetközi könyvév a könyvek segítségével elérhető fejlődés intenzív fokozását állította előtérbe egy évtizedre. Az 1982. évi világkongresszus azokra az új kihívásokra tereli a figyelmet, amelyekkel az 1980-as években találja szemben magát a könyvekkel foglalkozó emberek nemzetközi közössége. Az UNESCO arra fogja ösztönözni a kongresszus résztvevőit, hogy a következő évtized könyvterjesztését és olvasási kultúráját befolyásoló legfontosabb kérdé-

sekkel foglalkozzanak, és olyan világméretű akcióprogramot dolgozzanak ki, amely jelentős mértékben hozzájárul az „olvasó társadalom” megteremtéséhez. Számos olyan kérdés merülhet fel, amely a könyvvel foglalkozó szakemberek fő gondjai közé tartozik az egész világon: a könyv helyzete a Nemzetközi Könyvvév után tíz évvel; milyen stratégiát követnek az egyes országok a könyvvel kapcsolatban; a nyomtatott szó és az ennél modernebb technológiák hatása a könyv jövőjére; a könyvek nemzetközi áramlása és az UNESCO szerepe a 80-as évek fejlődésében.

Érdeklődéssel tekintünk mi is a Könyv Világkongresszusa elé.

HAVASI ZOLTÁN

Jegyzetek a Magyar Hírmondó-szövegválogatás megjelenésére. Az első magyar nyelvű újság távlatosabb értékelésekor gyakran — és joggal — hivatkozik a kutatás Kazinczy Ferenc emlékezésére. Idézi a szövegválogatást készítő, sajtó alá rendező Kókay György is. Kazinczy ugyanis a társasélet újszerű szervezésében, az ismeretterjesztésben, egy szóval a felvilágosodás eszméinek népszerűsítésében látta Rát Mátyás és lapja, a *Magyar Hírmondó* érdemeit. Lényegében azt mondta ki, amit az újabb német kutatás egy képviselője tömören összegzett, mikor a felvilágosodás kormeghatározó lényegét ekképp jelölte ki: „Das Zeitalter der Aufklärung ist ein schreibendes und lesendes, rasonnierendes, rezensierendes und ein kritisierendes gewesen.”² S ha szemügyre vesszük a *Magyar Hírmondó* kilenc évfolyamát, azt tapasztaljuk, hogy jórészt kielégíti a följebb leírt „elvárások”-at; nem csupán az úttörés, a nehéz kezdet, a tétova irányjelölés az érdeme, hanem a kritikának (a maga módján), a megvitatásnak, a sokoldalú problémafölvetésnek, az irodalmi bírálatnak és az olvasásra nevelésnek is fórumává vált, miközben sosem feledkezett meg a morális célokról, valamint a közvélemény kialakításának perspektíváiról.

Mindez ma kevésbé tetszik ki egyértelműen, mint az 1780-as és 1790-es esztendőkből; a *Magyar Hírmondó* viszonylag gyakori szerkesztőváltozása s ezzel kapcsolatban színvonalingadozása inkább az analitikus módszer híveinek kedvez, és éppen ezért olykor a markáns szerkesztői vonalvezetés (pl. Szacsavayé) kerül az előtérbe, és nem a folyamat, amelynek kezdeményezője, lelkesítője, példaadója a *Magyar Hírmondó* (s elsősorban Rát Mátyás *Magyar Hírmondója*) volt. Schedius Lajos 1798-ban németül megjelent magyar irodalomtörténete³ még pontosan látta a *Magyar Hírmondó* illetéknéppen megfogalmazható jelentőségét. „1781.(!) január elsején kezdte Rát Mátyás, az egyik leg tudósabb magyar, jelenleg evangélikus lelkész Győrött, Pozsonyban kiadni az első magyar újságot, Magyar Hírmondó címmel. A tiszta, erőteljes stílus, a szerző ízlése a híryanag megválogatásában, széles tanultsággal összekötve, tették, hogy az újságot minden patrióta becsülte, és általános olvasottságot mondhatott a magáénak. Ez a szerencsés esemény volt oka annak, hogy ettől az időtől fogva, a született magyar is, aki annak előtte vagy a Bécsben latinul kiadott vagy más külföldi újságot olvasott, vagy pedig többségében nem szokott hozzá az újságolvasás szükségletéhez, most mégis felismerte az újabb idők e szükséges eszközét mindenféle hír és ismeret terjesztésére, valamint a nemzetek szorosabb kapcsolatára.” A továbbiakban Schedius beszámol a szerkesztőváltozásokról, s a *Magyar Hírmondó* nyomában támadt újabb kezdeményekről.

¹ *Magyar Hírmondó. Az első magyar nyelvű újság.* Válogatás. Sajtó alá rendezte, a bevezetést és a jegyzeteket írta KÓKAY György. Bp., 1981. Gondolat, 556 l.

² VIERHAUS, Rudolf: *Deutschland im Zeitalter des Absolutismus.* (1648—1763.) Göttingen 1978. 109.

³ JÜGELT, Karl-Heinz: *Eine wiederentdeckte ungarische Literaturgeschichte aus dem Jahre 1798.* Arbeiten zur deutschen Philologie (Debrecen) 9, 1975. 65—94.

Ilyen módon — éppen a szövegválogatást lapozgatva — nem árt újragondolnunk a magyar felvilágosodás irodalmának, kulturális törekvéseinek problémakörét, a periodizációs lehetőségeket. Tény, hogy a *Magyar Hírmondó* megindulása még Mária Terézia uralkodásának napjaira esik, de a lap szelleme, változó intenzitású, színvonalú szerkesztőinek világnézete — legalábbis egy darabig — a tágabb értelemben vett jozefinizmus címszava alá sorolható, jóllehet egyes időszakokban a nyelvi kérdések az előtérbe kerülnek. De egyrészt e nyelvi kérdések majdnem mindig irodalmi, prozódiai, esetleg tudományos vonatkozásúak, nem pedig a II. József nyelvi rendeletével való szembeszállást sugallják, másrészt a lapban közölt versanyag egy-két kivételtől leszámítva, nem tanúskodik különösebb tervszerűségről, inkább az alkalom, a szinte véletlen körülmények egybejárása közzétette a szerkesztővel magyar költők verseit. A nyelvi problémák inkább a közlemények stílusában fedezhetők föl. A jozefinizmus egyébként sem jelentette az anyanyelvi költészet létjogosultságának tagadását vagy háttérbe szorítását, s egyáltalában nem következik még II. József nyelvrendeleteiből sem közvetlenül az, hogy a hivatalos érintkezéseket leszámítva, a német nyelvet kellene favorizálni.

Ezzel szemben fel kell figyelnünk és az eddiginél sokkal jobban kell számolnunk azzal a ténnyel, hogy éppen II. József „felvilágosodott abszolutizmusa” (vagy ahogy más kutatók — szerintünk indokolatlanul — mondják „despotizmusa”) tíz esztendejében bontakoztak ki teljes szélességükben a lehetőségek, amelyek újságokat, költői, akadémiai, kulturális, tudományos mozgalmakat, társaságokat hoztak a felszínre, a társadalmi mobilitásnak addig nem tapasztalt eseményei megteremtették a közvélemény megszerveződésének esélyeit (s erről is vannak Kazinczynak nem eleget idézhető szavai). S ebben a közvélemény-kialakításban majdnem döntő szerepet vállalt a *Magyar Hírmondó*. Rát Mátyással olyan réteg képviselője hallatta hangját, amely eladdig legfeljebb teológiai iratokban vagy természettudományos és gazdasági jellegű értekezésekben, mindenesetre a tudománynak elvontabb régióiban fejthette ki — nagyon óvatosan — a nézeteit, s nem éppen s nem feltétlenül magyar nyelven. Hadd utaljunk a Rátnál idősebb Cornides Dánielre, aki nem a *Magyar Hírmondó*ba, hanem K. G. Windisch *Ungrisches Magazin*jába írta a magyar történelmet illető tanulmányait, kihasználva a folyóirat nyújtotta publicisztikusabb, tehát népszerűsítő lehetőségeket. De utalhatunk a Rát kezdeményeit magasra értékelő Schediusra is, akinek csatlakozása a magyar nemzeti kulturális törekvésekhez az 1790-es években (magyar szintársulat, *Uránia*) bizonyosnak tetszett, viszont I. Ferenc felvilágosodottnak nehezen nevezhető despotizmusa (vagy ha úgy tetszik: abszolutizmusa) német nyelvű és szigorúan tudományos, rejtett jelbeszédű, de a magyar kulturális törekvéseket tovább építő folyóirat szerkesztésére ösztönözte.

Az 1780-as években a mozgékony és friss szellemű Rát Mátyás élt azzal az alkalommal, amellyel másképpen élt Hajnóczy József vagy Péczeli József (hogy a hasonló, értelmiségi réteg különböző típusait említsük; de említhetnénk a pályáját valamivel később kibontó Földi Jánost és Verseghy Ferencet is; illetve az 1780-as évekre tudatosult törekvést, amely a földbirtokosi életformát a tisztviselőire, államhivatalnokira cseréli föl, mint pl. Berzeviczy Gergely, Kazinczy Ferenc vagy Podmaniczky József).

Rát Mátyásé ebben is az úttörés érdeme. Hiszen ő volt az első, aki megérezte a változás szellőjét, és nagyon határozott vonalvezetéssel, nagyon tudatosan törekedett egy német földön már megtapasztalt életforma (ti. az újságíró-szerkesztői létforma) megvalósítására, illetve egy kommentáló, objektívan tudósító, tudományokat népszerűsítő fórum létesítésére. Hogy ez nem ment egészen könnyen, azt a válogatásban is közölt 1780. január 7-i száma szerkesztői cikke és tanúsítja. „Némelyektől talám az írásom erőltetettnek és homályosnak tetszik” — védekezik a szerkesztő a vádak ellen, s aztán ügyesen fordítja vissza a vádat; ügyesen és öntudatosan, mint aki pontosan tisztában van vállalkozása jelentőségével: „De mind olyan az, amihez az ember nem szokott”. A továbbiakban a

„kezdet” miatt kényszerű korlátozottságát panaszolja, de csupán azért, hogy ellenzőinek visszavághasson. „A könyvekről való tudósítások is, elhiszem, nem mindenkinek ínyjek szerint valók. De e részben senkinek nem engedhetek”. S ez már nem a védekezés, hanem a támadás hangja. Fenntartja magának, a szerkesztésnek a jogot az egyéni hangra, a válogatás önálló szempontjaira, sőt, a hangnem megválasztására is. Nem hisz az egyformaság áldemokratizmusában, nem akar csupán „országglások” változásainak hírharangja lenni. „Mindenekfelett szükséges a tudományoknak folyamatját és gyarapodását hirdetni.” S talán itt álljunk meg egy pillanatra. Azok, akik az újságot az „országglások” változásainak regisztrálására szükítlenék le, nyilván még a régibb típusú, évkönyvszerű történetírást tartják egyedül üdvözítőnek; ami pedig az újságírást illeti: talán féltik az olvasókat a bővebb információszerzéstől, az önálló gondolkodásra neveléstől. Rát ezzel szemben a tudományok állásáról és fejlődéséről szóló tájékoztatást „mindenekfelett szükséges”-nek érzi. Szükségesnek érzi, mert a *Magyar Hírmondó*nak a morális hetilapok, a tudományos folyóiratok funkcióit is magára kell vállalnia (nem lévén ilyenek magyar nyelven az országban). S milyen érdekes, hogy miközben Rát tisztán látja az előrelépés útjait, nem találja a szavakat annak kifejezésére, az újságfajtákat németül nevezi meg, arra számítva, hogy értő olvasói tudják, miről van szó.

Mégsem állíthatjuk, hogy 1780-ban vagy akár a további évfolyamokban a tudomány és a művelődés eseményei elnyomnák az 1780-as esztendőkből ugyancsak viharos bel- és külpolitika változásairól adott híreket. S bár igaz az, hogy II. József cenzúrendelete(i) is sok kívánni valót hagytak maguk után, az előző és a következő korszakhoz képest mégis igen kedvezőknek mondhatók. S az is igaz, hogy az újság cenzúrázása szigorúbb volt, mint például a könyveké vagy különösen a kisebb füzeteké (hiszen a Broschürenflutnak ugyan mi más lehetne a magyarázata?). Mindenesetre tény, hogy sem Rát, sem utódai nem írtak le olyan cikkeket, amelyek kifejezetten ellenállásra, a józsefi szisztema tagadására buzdítottak volna (a *Magyar Hírmondóról* van szó). Igaz az, hogy a sorok között sok minden olvasható — de olykor ugyanannak az ellenkezője is. Csak többé-kevésbé igazolható a rokonszenv, amely a belga és sokkal inkább az észak-amerikai események tudósításában jellemzi az írókat, a szerkesztőket. Ugyanakkor nem hiszem, hogy a szerkesztő ne közölte volna örömmel II. József alábbi válaszát a belgáknak: „Az én jobbágyaimnak boldogsága egyedül való céлом nékem”. Ugyancsak 1787-ből való az alábbi mondat is: „Azonban a parasztig minden fegyverbe öltözik, és a maga szabadságáért (mintha ez a világosság és a hasznos rendelkezések bévitele által veszedelemben forogna) vérét kész feláldozni. (Avagy csak így ír egy brüsszeli tudósító.)” Ne mai, magunkat tudónak tartó beállítottsággal olvassuk ezt a főntebbi mondatot! A tudósító (s még inkább: a szerkesztő!) nyilvánvalóan a „világosság”, azaz a felvilágosodás terjedését-terjesztését üdvözli örömmel, és a „hasznos rendelkezések”, azaz II. József rendeletei — értelmezésünk szerint — e világosság terjesztését szolgálják. Ezzel szemben állnak a belgák, akik „a parasztig”, minden osztályra kiterjedően fegyvert fognak a maguk „szabadsága” érdekében. Ha felületesen siklunk végig a szövegen, azt hinnők, hogy szabadság, azaz hazafiság és világosság egymást kizáró fogalmak. Éppen nem — vallja a tudósító, illetve a szerkesztő. A világosság és a hasznos rendelkezések megvalósulása nem akadályozza a belgák szabadságát, s mert — mint utóbb megtudjuk — II. József sohasem gondolta céljának a belgák „polgári állapot”-ának „elrontását”, lényegében a világosság előfeltétele (a hasznos rendelkezésekkel együtt) a nagyobb és teljesebb szabadságnak.

Nehéz lenne rekonstruálni, hogy hányan gondolták így végig a brüsszeli tudósításokat; de — úgy véljük — az általunk írtak természetes következményei az ott leírtaknak.

Az 1788. január 2-i belgiumi tudósítás hangja már nem ilyen egyértelmű. A belgák — írja a lap — „szabadságok mellett elszánják életeket”. Nem tudjuk, hogy csak visszatekintve érezhető a különbség a szabadság és a szabadságok (ti. a belgák szabadsága) kife-

jezések között; s ez az apró, bár lényegbe vágó megkülönböztetés a mai újságolvasó olvasata-e, vagy pedig az elhatárolás szándéka a szerkesztőtől ered? A továbbiakban aztán ezt közli az újság: „de amidőn a császár a zenebonát csendesitené generálja által Brüsszelben, egyszersmind ki is hirdetteté, hogy mindenek a régi állapotban maradjanak, és a múlt esztendei jan. 1. napján költ igazgatásbeli változásokról való két parancsolatait visszahúzta.” A magunk részéről nem érezzük a szerkesztő egyértelmű elkötelezettségét a régi formájú kormányzáshoz való visszatérés miatt; s nem feltétlenül érezzük a szerkesztő kárörvendését II. József vitathatatlan és a magyar helyzetre is ható kudarcra miatt, jóllehet a franciaországi tudósításokból sokkal inkább kiolvasható a szerkesztő megrovása a királyi kormányzás ingadozása és tehetetlensége kommentálásakor. Vajon csak a cenzúra okozza-e a II. Józsefről írtak mértékletességét, majdnem együttérzését — s bár messze nem tökéletesen egyértelmű, de sok tekintetben szinte hallható rokonszenvező hangvételét? A cenzúra nyilvánvalóan nem engedte volna meg, hogy durván bírálják az uralkodót; hogy a belga példa követésére nyíltan ösztönözzenek; hogy éles és szakszerű bírálatnak vessék alá II. József belgiumi politikájának ügyetlenségeit, taktikátlanságát és tapintatlanságát. De az általunk idézettek aligha írhatók a cenzúra számlájára — csupán. S bár — mint Kókay megállapítja — a belgák egyértelmű kárhoztatása is hiányzik a cikkekből, feltehetőleg „olvasat” kérdése: ki mennyi rokonszenvet lát a belgák mellett a jelen kötetben közölt és nem közölt írásokban. A magunk részéről nem látunk egyértelmű kiállást a belgák mellett. Lehet, hogy ravaszságból, lehet, hogy ügyetlen nyelvi megfogalmazásból eredően, legalábbis nyitva marad az értelmezők számára a probléma.

Ugyanígy — messze nem egyértelműen — jelenik meg a *Magyar Hirmondó*-ban a nyelvkérdés. Tény, hogy egy kései szám, az 1788. szeptember 24-i, már a nyelvi magyarság eszményét fogalmazza meg egy aforizmában: „Mert csak addig lesz a magyar magyar, míg ez a nyelv virágzik.” Ugyanakkor mégsem az uralkodót teszi — akár burkoltan is — felelőssé azért, hogy a nyelv nem virágzik a kellő mértékben. A mércének és példának tekintett francia Akadémiát sem az uralkodó állíttatta, hanem Richelieu, és ezért a tudósító fohásza is ekképp hangzik: „Bár csak itt is Richelieu nagy lelkével bíró s hazájokat szerető főrendekből olyanok volnának, kik így munkálkodnának született nyelveknek boldogításában.” S II. József nyelvrendeletét a cikk következő részében az elszalasztott lehetőségek egyikének véli, ti., „eleink” szerfölött ragaszkodtak a latin nyelvhez, és keveset törődtek az anyanyelvvél, viszont „Csak ezelőtt négy esztendővel, ha azt kérték volna, hogy magyarul folyjanak minden törvényszékek, minden bizonynal megnyerték volna.” A híresokrot lezáró passzusban Dugonics András *Etelkájáról* olvashatunk, méghozzá a teljes elismerés hangján. Ebben — már valóban és aligha vitathatóan — a józsefi szisztéma rosszsallását fedezhetjük föl. Hiszen Dugonics regényformájú pamfletje a nemesi ellenállásnak volt szócsöve, és a nemzeti jellegű gondolkodásnak és felfogásnak olyan változatát népszerűsítette, amellyel nemcsak a kormányzat, hanem a felvilágosodott nemesi reformerek többsége is nehezen érthetett egyet. Igaz az ellenben, hogy itt, az újságban a regény legfőbb érdemét a tudósító abban látja, hogy „Régi eleinknek szokásokról s szólások módjáról sok hasznos jegyzésekkel szolgál”. A józsefi szisztéma bírálat helyett a regénynek tényleges nyelvi-etnográfiai szempontú értékelése került az előtérbe, de ez magyarízható az esetleges cenzúrával; ebben a vonatkozásban az utalásszerű, a közvetett antijozefinizmus elfogadhatónak látszik.

Ami általában a magyar irodalmat illeti, ott sem teljesen egyértelmű a kép. Tisztában kell lennünk avval, hogy még Révai Miklós rövid szerkesztősége idején sem volt a *Magyar Hirmondó* irodalmi lap. S ha a *Jámbor szándék* Bessenyei fogalmazta gondolatai hatottak is Révaira, az irodalom, akár a magyar nyelvű irodalom és nyelv ügye mégsem kerülhetett úgy a középpontba, mint később, az irodalmi folyóiratok megjelenésével. Azt megköckéztathatjuk, hogy a *Magyar Hirmondó*-ban olvashatunk olyan kezdeményekről,

amelyek későbbi törekvések előfutáraként minősíthetők. Ilyen például Rát polémiája Rájnás Józseffel. Ez a polémia egyben jelzi: mennyire nem volt még időszzerű az irodalmi kritika műfaja — s bármiféle kritikáé általában. Ekkor még Kazinczy Ferenc is csak nagyon óvatosan (taktikusan) fogalmazgatott. Baróti Szabó Dávid líráját például úgy méltatta, hogy lassan kifejlődő és mind határozottabb arculú poétikai elvei nem szenvednek csorbát. Miközben a poézisben és a hazaszeretetben jelöli meg azt, „mely mindketünkben forrott, együvé olvasztott”, nem tagadja, hogy nem mindegyik Baróti Szabóvers tökéletes. Érdeme, hogy a magyar Parnasszuson „szerencsés bátorsággal új utat nyert”. Ugyanakkor leírja Kazinczy, hogy némely darabokat akár ki is lehetne vetni, mások „szorgalmas jobbítást” érdemelnének (korrekció elve!), de számos vers biztosítja a költő örök emlékezetét. A rövid arcképszerű bemutatásnál még lényegesebbnek tetszik az irodalmi kritika alapelvének megfogalmazása: „Kimutatni, felfedezni a fogyatkozásokat nemcsak szabad, hanem kötelesség is: de ennek palástja alatt az igaz érdemet nevétségessé tenni oly vakmerőség, amely gyalázatot von elkövetőjére.” Konkrétan a Baróti Szabó ellen irányzott támadásokról van szó; de Kazinczy megállapításának van egy általánosabb, az irodalmi kritika és egyébként is a kritika egészét illető vonatkozása. Hiszen a magyar társadalomban a hatékony, az átható, a találó, mégsem személyeskedő, nem pamfletízü kritika nem volt honos; idegesen szisszent fel a bírálatra a megbírált, bármily csekélységről lett légyen is szó. Mintha Kant nem a kritika évszázadának nevezte volna a XVIII. századot. Természetesen ennek mélyen fekvő okait lelhetjük meg. Itt csak annyit, hogy a szigorúan tagolt, a hierarchikus elvre épülő nemesi társadalom önvédelmül üldözte a kritikát, a fennállót helyeselte, és csupán támadási eszközül használta előjogai, a status quo védelmében. Ennek következtében ez a szemlélet az irodalom régióiban is általános volt; még később is, botránykőnek számított Kazinczy Ferenc bírálata Kisfaludy Sándorról, nem is szólva Kölcsey nagy vihart kiváltó recenzióiról. A társaséletnek, a szalonoknak hiánya, a társadalmi érintkezés esetlegessége: mind-mind hozzájárult ahhoz, hogy a kritika ne legyen népszerű Magyarországon. A *Magyar Hírmondó* helyet adott a bírálatnak, és Kazinczy Ferenc szinte egzakt pontossággal határolta el magát a jogtalan kritikától, és tört lándzsát a jogs mellett.

1780 és 1788 között élt a *Magyar Hírmondó*. Számontartásra — mint már írtuk, s mint egyébként is ismeretes — nem csupán elsősége miatt érdemes. A szövegválogatásból és Kókay György bevezető és más tanulmányaiból (monográfiájából, az új sajtótörténet általa írt fejezeteiből) kitészik, hogy nem adta (nem adhatta) az évtized Magyarországnak teljességre törekvő krónikáját; de a figyelmes olvasó mégis számos fontos részletet, néhány fő tendenciát innen ismerhet meg az évtized históriájából. Az általunk kiemelt néhány probléma jelzi, hogy a rendkívül tanulságos és érdekes előmunkálatok ellenére, még mindig akad bőven kutatni és megvitatni való. S ehhez feltétlenül segít a szövegválogatás. Viszonylag sokan juthatnak hozzá a *Magyar Hírmondó* legérdekesebb cikkeihez, másoknak kedvet csinál a lap tanulmányozására. Éppen ezért (s talán azért is, hogy felélnéki, kiszélesíti a sajtótörténeti és általában művelődéstörténeti kutatásokat) üdvözljük ezt a vállalkozást, egy kicsit abban a reményben is, hogy más, nehezen hozzáférhető lapunkból is készül egyszer (ha nem éppen évfordulóra) hasonló szemelvényes kiadás.

FRIED ISTVÁN

Elkészült az Olaszországban őrzött ősnymtatványok központi katalógusa. A Gutenberg találmányával előállított legkorábbi nyomtatványokat már szinte a kezdetektől általában megbecsülésben részesítették és őrizték. Ez a tradíció a mai napig mit sem változott, sőt a megkülönböztetett bánásmód idővel kiterjedt valamennyi kiadványra, amely a 15.

században készült. Jól bizonyítja ezt az a körülmény, hogy e kategória külön nevet is kapott: Ősnyomtatvány. Ezek speciális, a későbbi korok kiadványaitól elkülönített feltárása egyrészt bibliográfiák, másrészt katalógusok formájában immár több mint három évszázada folyik. Érdeklődésünket azonban ez alkalommal a katalógusokra kell korlátozni.

A nyomtatott könyvtári katalógusok a 17. század elejétől — Európa fejlettebb országaiban — mind inkább elterjedtek, és általában a teljes gyűjteményt, vagy annak legalábbis kimagasló darabjait igyekeztek regisztrálni. Közöttük természetesen nagy számban voltak Ősnyomtatványok is, de a kiadványok nem csupán ezeket tartalmazták. 1643-ban jelent meg elsőként Johann Saubert gondozásában a nürnbergi városi könyvtár ama nyomtatott katalógusa, amely kizárólag csak a 15. századi nyomtatványokat foglalta magába. Példáját csak a 18. század utolsó negyedében követték: 1782 Lübeck, Stadtbibliothek (Ludwig Suhl) — 1785 Regensburg, Stadtbibliothek (Karl Theodor Gemeiner) — 1786 Pappenheim, (Georg Wilhelm Zapf) — 1788—9 Augsburg, Ulrich & Afra kolostor (Placidius Braun) — 1789 Neustift (Tirol), ágostonos kanonokok kolostora (Franz Gras) — 1794 Beuerberg (Bajorország) ágostonos kanonokok kolostora (Paul Hupfauer), ill. 1779 Murano, S. Michele kolostor (Giovanni Benedetto Mittarelli) — 1793—5 Firenze, Biblioteca Magliabechiana (Ferdinando Fossi).

E korai itáliai és németországi példák nyomán a 19. és 20. században azután egészen a mai napig se szeri se száma az egyes könyvtárak Ősnyomtatványairól készített és nyomtatott formában közreadott katalógusoknak. Ezek közül egyet azért külön is ki kell emelni: a londoni British Library-ét (korábbi nevén a British Museum könyvtára): *Catalogue of books printed in the XVth century, now in the British Museum*. A világ e leg gondosabban összegyűjtött és a müncheni Bayerische Staatsbibliothek mögött számszerűleg a második legnagyobb Ősnyomtatvány gyűjteményéről 1908 óta 1971-ig tíz kötet jelent meg, amelyekben összesen mintegy tízezer féle Ősnyomtatvány bibliográfiai értékű leírása található.

A 19. század végén felmerült már annak igénye is, ill. jelentkezett az a gyakorlat, hogy nem csupán egy, hanem több gyűjtemény Ősnyomtatványait összefoglaló katalógusokat jelentessenek meg. A francia Marie Pellechet, aki az első jelentősebb nő e szakterületen, így közzétette 1893-ban a Lyon, 1895-ben pedig a Colmar város könyvtáraiban őrzött 15. századi nyomtatványok jegyzékét. Ezen a megkezdett úton továbbhaladva 1897-től valamennyi franciaországi közkönyvtár Ősnyomtatványa összesített katalógusának publikálásába fogott. Ő, majd halálát (1902) követően utóda Marie-Louis Polain 1909-ig a betűrendben a „Gregorius Magnus” címszóig jutott ennek során. A sajnálatos módon félbeszakadt kiadvány kéziratát a párizsi Bibliothèque Nationale őrzi. Az erről készült mikrofilmet 1950-ben hozták forgalomba. E nehézkes forma helyébe 1970-ben összesen 26 kötetben papírmásolatban adták ki a kéziratot.

Az úttörő francia kezdeményezést az akkor velük rivalizáló németek nemcsak utol akarták érni, de annak egyben nagyvonalú túlszárnyalását tűzték ki célul. Ennek tudható be, hogy a 20. század első évtizede során megindították előbb Poroszországban, később pedig egész Németországban a 15. századi nyomtatványok jól szervezett leltározását, majd ebből kiindulva megalapították a *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*-t (rövidítve GW). Ez a világban található valamennyi Ősnyomtatvány regisztrálását leelőhelyes bibliográfia formájában tűzte célul. A nagy vállalkozás publikálása — az első világháború miatt — csak 1925-ben kezdődött meg, és 1940-ben a „Federicis” címszónál megakadt. Csupán 1972-ben folytatódott a kiadvány megjelentetése, amely 1978-ig a „Flühe” rendszóig jutott (bővebbet erről l. Magy. Könyvszle 1974, 365—368 és 1979, 313—315).

A világekatalógus GW publikálásának megindulása, majd ennek elhúzódása miatt egyre inkább aktuálisá vált egy-egy ország területén őrzött Ősnyomtatványok katalógusának összeállítás. Különösen az amerikaiak kívánták ország-világnak megmutatni,

hogy a legrégebb könyvek közül milyen sokat sikerült Európából megszerezniök. Ennek tudható be, hogy George Parker Winship már 1919-ben kiadta az észak-amerikai gyűjteményekben őrzött ősnymtatványok első cenzusát, amelynek második kiadását Margaret Bingham Stillwell 1940-ben, a harmadikat pedig Frederick Richmond Goff 1964-ben jelentette meg.

Időrendben az amerikaiakat a belgiumi központi katalógus követte 1932-ben a már említett Polain gondozásában. Használhatóságát bizonyította, hogy 1978-ban pótkötete is kiadásra került az időközben bekövetkezett változásokkal. 1943-ban jelent meg az olaszoknak az alábbiakban részletesebb ismertetésre kerülő, hasonló vállalkozásának első kötete.

A regionális ősnymtatvány-katalógusoknak egy része (pl. az említett amerikai) több országra is kiterjed, míg más esetben egy állam valamelyik jelentősebb közigazgatási egységének területére szorítkozik csak az összeállítás. Ez utóbbi kategóriába tartozik Jugoszlávia két tagköztársaságának könyvtáraiban őrzött 15. századi nyomtatványok katalógusa: 1952-ből Josip Badalić-tól Horvátorszáigé, 1957-ből ugyancsak Badalić-tól és Alfonz Gspan-tól Szlovéniáigé. Ismét több államot fog össze H. G. Kaplan 1966-ban kiadott katalógusa az ausztráliai és új-zélandi könyvtárak ősnymtatványairól.

Az 1970. esztendőben Lengyelország és Magyarország központi ősnymtatvány-katalógusa látott napvilágot. 1979. évszámmal jelent meg Imrich Kotvan összefoglaló katalógusa szlovákiai gyűjteményekben található 15. századi kiadványokról. (Ennek ismertetésére a *Magyar Könyvszemle* hasábjain még visszatérünk.)

A szakirodalom és magánértesülések alapján hír van az ősnymtatványokat illető további összefoglaló munkálatokról, amelyek részben igen előrehaladott állapotban (pl. Svájc), részben munka alatt (pl. Anglia, Csehország), részben pedig az előkészítés stádiumában (pl. Ausztria) vannak. Úgy tűnik tehát, hogy miután — a mai kilátások szerint — a GW teljes publikálásra még legalább két további generációnak kell várnia, további országok látnak neki, hogy központi katalógusban foglalják össze a gyűjteményekben található legrégebb nyomtatványokat.

A fenti történeti áttekintés fényében most már vizsgáljuk meg valamivel részletesebben az olaszországi közkönyvtárakban őrzött 15. századi nyomtatványok központi katalógusát: *Indice generale degli incunaboli delle biblioteche d'Italia*, rövidítve IGI. Az anyaggyűjtés munkáját még 1932-ben megkezdték, a kézirat eleje 1941-re készült el. Így az első kötet, amely Teresia Maria Guarnaschelli és Enrichetta Valenziani gondozásában az A—B betűket tartalmazta, 1943-ban került ki a sajtó alól. A további kötetek tartalma és megjelenési éve a következő: II. C—F 1948 — III. G—L 1954 — IV. M—R 1961 — V. S—Z 1972. A kötetek publikálása közötti idő tehát egyre nőtt: öt, hat, hét, ill. 11 esztendő. Ez utóbbi magyarázata nyilván az a részleges „őrségváltás”, amely a szerkesztői feladat betöltése körül lezajlott: az ötödik kötet összeállítói — Alberto Tinto közreműködésével — a már említett E. Valenziani, Emidio Cerulli és Paolo Veneziani. A több évtizedes munkálat során természetesen számos esetben változás állott be, így egyre nőtt a nem regisztrált művek, példányok száma, de sok esetben — gondoljunk csak a második világháborúra — eltűnéssel, ill. helyesbített meghatározással is számolni kellett. Így állott elő a szüksége annak, hogy a hatodik kötetben — a mutatókkal egyetemben — ezek közreadására is sor kerüljön. 1981-ben E. Valenziani és P. Veneziani szerkesztésében és Giuliana Sciascia Villani közreműködésével elkészült ez a zárókötet, amelynek megjelenése adott alkalmat számunkra az IGI rövid ismertetésére és értékelésére.

A központi ősnymtatvány-katalógusba elvben minden 15. századi nyomtatványt felvettek, amelyet bármelyik olaszországi közgyűjtemény őriz. Ezek száma az első kötet publikálásakor 328 városban 576 gyűjtemény volt, míg a vállalkozás befejezésekor 399 helység 800 gyűjteményének adatait sikerült már összefoglalni. Ha ez utóbbi lelőhelyeket

összevetjük a GW VIII. kötetének elején nemrég publikáltakkal, úgy arra a felismerésre kell jutni, hogy az IGI a GW-hez képest e téren kb. 50 százalékos kiegészítést nyújt, ami igen jelentősnek mondható.

De ha már a számoknál tartunk, érdemes megvizsgálni, hogy összesen hány bibliográfiai tétel rögzítésére került sor az IGI-ben. Az első öt kötetben 10 446 féle őnyomtatvány szerepelt, amelyhez a hatodikban még 595 járult. A GW várhatóan összesen 30 000 leírást fog majd tartalmazni, tehát az IGI több mint 11 ezer féle műve az összes ismert 15. századi nyomtatványnak közel negyven százaléka. Ilyen sokféle 15. századi nyomtatvánnyal — a már említett francia és észak-amerikai központi katalóguson kívül — csak a londoni British Museum már csaknem teljes egészében közzéadott katalógusa rendelkezik. A több mint százezer példány felsorolásával a fenti kiadványokat — feltehetően a franciát is — sorra felülmúlja.

Az ilyen nagy katalógusok, éppen a felölelt roppant nagy mennyiség és az elméleti teljességhez viszonyított magas arányuk miatt — a GW végleges elkészültéig — közvetve bibliográfiai feladatot is betöltenek. Jól példázza ezt a korábbi bibliográfiákban nem publikált őnyomtatványok száma is. Az elmúlt századokban szívós és következetes munkával megjelent különböző kiadványokban a 15. századi nyomtatványok túlnyomó részének részletes leírása. Ma már ritkaság számba megy tehát, ha olyan kiadvány kerül elő, rendszerint már csak a kötéstáblákról leáztatva vagy levéltári aktakötegek mélyéből, amely bibliográfiailag még ismeretlen. Az IGI megindulásától kezdve az ilyen műveket szigorú következetességgel fényképpel alátámasztott leírással ismertette. Számuk kötetenként: I — 27, II — 30, III — 52, IV — 75, V — 67, VI — 38, azaz összesen 289. (Jól látható, hogy az első két kötethez készült kiegészítéseinek száma viszonylag alacsony, hiszen e betűsoportokat a GW már feltárta.) Ez az első látszatra ugyan nem nagy szám, hiszen alig több mint két és fél százalék. Tekintettel azonban az őnyomtatványok bibliográfiai regisztrálásának magas fokára, ezek az ismertetések igen fontosak és jelentősek.

Az IGI leírásai a lehető leggazdaságosabbak, mert az említett új közlésektől eltekintve a modern könyveknél is használatos szabatos közlést alkalmazott, amely az azonosításra alkalmas leírásra történő bibliográfiai hivatkozással együtt teljességgel elegendő is. A lelőhelyek rövidítése a városon belül logikus és rövid. A zárókötet kiegészítő és kiigazító adatai jól beleilleszthetők az alapsorozatba.

A pótlások aránya — különösen az új lelőhelyek esetében — a korábbi köteteknél természetesen magasabb, mint a közelmúltban megjelentek kapcsán. Így nem ritka a betűsor elején, hogy tucatnál is több új példány került elő az elmúlt évtizedekben: pl. 13 új a 85 korábbihoz (IGI 717), 14 új az 57-hez (IGI 1890), 15 új a 67-hez (IGI 690), 16 új a 77-hez (IGI 691). Az itáliai könyvtárak hallatlan gazdagságát mutatják ezek a számok: közel száz példány egy-egy fajta őnyomtatványból! Az új példányok aránya még magasabb, ha az IGI lelőhelyei a GW itáliai adataival kerülnek összevetésre: GW 266: 3 itáliai lelőhely, IGI 54-A: 7 — GW 1067: 0, IGI 337-A: 2 — GW 446: 1, IGI 115-B: 5 — GW 445: 1, IGI 115-A: 8!

A héber őnyomtatványok speciális igényével számolva a VI. kötetben Giuliano Tamani gondozásában 88 tételben külön mutatórendszerrel összefoglalta ezeket.

A teljes IGI-t egész sor mutató segítségével lehet most már kitűnően használni. A hatodik kötet végén az alábbi szempont szerint található áttekintés:

1. másod-szerzők, kommentátorok és fordítók
2. név- és címváltozatok
3. nyomdászok és kiadók
4. nyomdahely
5. a fényképek jegyzéke és az azokon található betűtípusok mutatója
6. számkonkordancia Hain-hoz és a GW-hez.

A címleírás besorolását meghatározó személyen kívüli szellemi közreműködők neveiből és anonyimák címeiből, továbbá a név- és címváltozatokból kialakított jegyzékek igen hasznosak, de természetesen távolról sem teljeseek, hiszen maga a GW is számos esetben nem bontotta fel a főműhöz hozzányomatott kisebb részeket a leírásában. A nyomdászok és nyomdahelyek szerinti mutató összeállítása korrekt, de lényegében párhuzamos: csaknem ugyanazokat az adatokat tartalmazzák. Elképzelhető lett volna helymegtakarítás szempontjából, hogy az egyik jegyzék a másik utalójává egyszerűsítve jelent volna meg. Ha viszont a terjedelem csökkentése nem volt szempont, úgy igen hasznos lett volna az egyiket valamilyen további szempont szerint (pl. az egyes nyomdászok és kiadók termékeinek IGI számát időrendbe) rendezni. A kötet nem olasz anyanyelvű használói számára szokatlan, hogy az Itálián kívüli városok is olaszos névformában keresendők: pl. Hamburg „Amburgo” alatt.

Kitűnő megoldás volt az, hogy a bibliográfiailag első ízben ismertett művek fényképeihez műhelyenkénti betűtípusmutató is készült. Hasznos ez azért is, mert e művek kb. egy tizede nem köthető egyetlen eddig ismert ősnymodához sem. A fényképek, ill. a betűtípusmutatók módot nyújthatnak további tisztázásukhoz. A Hain- és GW-számokról az IGI-re utaló konkordancia mellett bizonyára hasznos lett volna Copinger, Reichling és a „Nachträge” bibliográfiákra is hivatkozni, ahogy ezt a kiegészítő lépést immár a GW is megtette a VIII. kötetének végén közölt mutatóiban.

Magyarországi nyomtatvány — a *Chronica Hungarorum* ismert római példánya — csupán egy szerepel az IGI-ben. A nyomdászmutatóban tallózva rögtön a második sor „A. H.”-ről Andreas Hess-re utal. Ennek alapján arra kellett gondolni, hogy a budai ősnymodász másik ismert munkája, a *Basilius Magnus* is megtalálható valamelyik olaszországi gyűjteményben, hiszen e tipográfus neve ilyen rövidített formában csak abban olvasható. Sajnos az utaló tévesnek bizonyult: nincs más hazai ősnymtatvány Itáliában.

Nem lehet fenntartás nélkül egyetérteni azzal a gyakorlattal, ami különben több más központi ősnymtatvány-katalógusban (pl. az észak-amerikai, a magyar) is tapasztalható, amely szerint a kiadók működési helyeül nem a saját, hanem az általuk megjelentetett művet előállító nyomdászé szerepel. Így a két budai kiadó és könyvkereskedő közül Theobald Feger — a Ratdolt-féle Thuróczy-kiadás révén — „Augsburg”, míg Johann Paep — az 1497. évi *Breviarium Strigoniense* ismert cremonai unikuma alapján — „Venezia” megjelöléssel található az IGI-ben.

Még számos további szempont szerint lehetne megvizsgálni és végső soron feltétlenül pozitívan értékelni az IGI vállalkozását megkoronázó zárókötetet. A különben is hosszúra sikerült ismertetését azzal kell befejezni, hogy újra hangsúlyozandó, mennyire nagy segítséget jelent ez a fontos kiadvány világszerte mindenkinek, aki a 15. századi nyomtatványokkal foglalkozik. Ha az első világháború után megjelent, ill. még folyamatosan publikálásra kerülő ősnymtatványkatalógusok közül az öt legfontosabbat kívánja kiemelni az ember, úgy — a GW, a British Museum katalógusa és az amerikai, ill. francia census mellett — az IGI feltétlenül ebbe a legelső kategóriába tartozik. Köszöntjük és köszönjük a gondos és fáradhatatlan szerkesztőknek áldozatos munkájával megszületett, ill. most teljessé vált nagy vállalkozást, amely elkészültével egyben jelentősen öregbíti az olasz bibliográfiai vállalkozások hírnevét.

BORSA GEDEON